

УДК 32:314/316

DOI:

Суший Олена Володимирівна,

доктор наук з державного управління, доцент,

завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

ПРОГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

У статті порушено проблему розроблення методичного базису психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Її актуальність зумовлена запитом на підготовку психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління, що передбачає застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Мета статті полягає у визначенні прогностичного потенціалу соціально-психологічних досліджень, а також окресленні перспективи переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Для цього запропоновано низку теоретичних положень, що обґрунтовують науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. В їх основу покладено визначення предмета соціально-психологічної науки, яким задаються основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Відповідно до кожного з визначених теоретичних положень запропоновано принципи психологічного забезпечення соціального прогнозування. Змісту першого теоретичного положення, що визначається змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування (за М. Слюсаревським), відповідає принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних та надіндивідуальних форм психіки. Змісту другого теоретичного положення, що стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів (згідно з концепцією соціально-психологічного мислення М. Слюсаревського), відповідає принцип історико-культурної контекстуальності. З огляду на згадані теоретичні положення та відповідні принципи розглянуто три теоретичні моделі як приклади застосування соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування, а саме: теоретичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (М. Слюсаревський), синтетичну модель «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), багатофакторну модель соціальної кризи (О. Суший). Визначено, що чим вищим є рівень теоретичного узагальнення проблем суспільного розвитку на конкретному відрізку соціально-історичного часу, тим менш значущим може видаватися завдання як розроблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення соціального прогнозування, так і розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління. Проведене дослідження дало підстави зробити низку висновків, що визначають перспективу подальшого теоретичного обґрунтування науково-методичних засад та практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. По-перше, стверджується, що прогноз може виконувати як попереджувальну, так і мотиваційну функцію. Відповідно, обґрунтовується необхідність застосування альтернативного (відмінного від екстраполяції) алгоритму прогнозування, що враховуватиме мотиваційну та попереджувальну функції в прогнозуванні соціальних процесів, дозволить визначати бажаний (або небажаний) майбутній стан системи/об'єкта та обирати способи його досягнення (чи уникнення). По-друге, визнається, що, розробляючи психологічно обґрунтований соціальний прогноз, слід враховувати як ситуаційні, так і середовищні чинники суспільного розвитку, тобто слід зважати не тільки (і

не стільки) на особистісні диспозиції, сформовані на основі попереднього життєвого досвіду, а й на особливості ситуації, в якій перебувають у цей момент люди, та відповідний (характерний для ситуації) психологічний стан соціальних груп і спільнот. Зрештою, по-третє, підсумовується, що переліченим вимогам відповідає ретродуктивний підхід, відповідно до якого пояснення досягається шляхом встановлення реальної засадничої структури або механізму (наприклад, соціально-психологічного), що відповідає за створення закономірності, яка спостерігається. Отже, на основі ретродуктивної логіки можна (а) уявляти образ бажаного майбутнього, (б) орієнтуватися на вже відомі приклади, що задаватимуть напрям руху в потрібному напрямі, і на підставі цього (в) розробляти відповідні стратегії з огляду на ті реалії, які вже є.

Ключові слова: соціальне прогнозування; соціальна психологія; антикризове управління, психологічні принципи соціального прогнозування; ретродукція.

PROGNOSTIC POTENTIAL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH: FROM THEORY TO PRACTICE

Olena V. Sushyi,

Doctor of Sciences in Public Administration, Docent,

Head of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Politico-Psychological Researches,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

The article raises the problem of developing a methodological basis for psychological support of social prognostication as a theoretical and practical activity. Its relevance is due to the demand for psychologically justified strategies and technologies of crisis management, which involves the use of psychologically justified approaches in the prognostication of social processes and phenomena. The purpose of the article is to determine the prognostic potential of socio-psychological research, as well as to outline the prospects for the transition from theoretical to practical socio-psychological providing of social prognostication. There are proposed a number of theoretical positions that substantiate the scientific-methodological principles towards psychological providing of social prognostication. They are based on the subject of socio-psychological science definition, which sets the basic parameters of socio-psychological perspective in social processes and phenomena prognostication. According to each of the identified theoretical positions, the principles of psychological providing of social prognostication are proposed. The content of the first theoretical position, which is determined by the semantic coordinates of the methodological space of socio-psychological theorizing (according to M. Sliusarevskiy), corresponds to the principle of ontological equivalence of individual and supra-individual forms of the psyche. The principle of historical and cultural contextuality corresponds to the second theoretical position concerning the ontology of the «mental» in all its diversity of social manifestations (according to the concept of socio-psychological thinking of M. Sliusarevskiy). Based on these theoretical positions and relevant principles, there are considered three theoretical models, which are examples of the use of socio-psychological approaches for social prognostication, namely: theoretical model of typology and actualization of socio-psychological problems within the cultural-historical cycle (M. Sliusarevskiy), synthetic model of «universal epochal cycle» (E. Afonin), multifactor model of societal crisis (O. Sushyi). It is determined that the larger is the level of theoretical generalization of social development problems in a particular period of socio-historical time, then the less important may seem the task of developing psychologically justified approaches to social prognostication and developing psychologically justified strategies and technologies of crisis management. The study gave grounds to draw a number of conclusions that determine the prospects for further theoretical substantiation of scientific-methodological principles and practical socio-psychological providing of social prognostication. Firstly, it is argued that the prognosis can perform both a preventive and a motivational function. Accordingly, the need to use an alternative (other than extrapolation) prognostic algorithm is justified, which will take into account the motivational and preventive functions in social processes

prognostication, will determine the desirable (or undesirable) future state of the system/ object, and establish ways to its achieving (or avoiding). Secondly, it is argued that while developing a psychologically justified social prognosis should take into account both situational and environmental factors of social development, that is, should be based not only on personal dispositions formed on the basis of previous life experience, but also on the characteristics of the current situation, and the corresponding (characteristic of the situation) psychological state of social groups and communities. Finally, thirdly, it is argued that these requirements are met by a retroductive approach, in which the explanation is achieved by establishing a real basic structure or mechanism (e.g., socio-psychological), which is responsible for creating the pattern that is observed. Accordingly, by retroduction logic, it is possible (a) to imagine the desired future, (b) to focus on existing examples that will set the direction of movement in the right direction, and on this basis (c) to develop appropriate strategies based on existing realities.

Keywords: social prognostication; social psychology; crisis management, psychological principles of social prognostication; retroduction.

Постановка проблеми. Перед Україною як країною, що перебуває в стані пролонгованої соціальної кризи, на тлі якої вона мусить відповідати на постпандемійні виклики сьогодення, гостро постала проблема розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління, що характеризує здатність державно-управлінського корпусу до перспективного бачення та стратегічного мислення. Відповідно, це потребує застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів і явищ.

Наразі мусимо з прикрістю констатувати недостатність уваги як з боку експертного середовища, так і з боку урядовців до доробку вітчизняної соціально-психологічної науки, що не стоїть на місці і здатна зробити вагомий внесок у пізнання та пояснення соціального світу, особливо в контексті сучасних суспільних викликів. Річ у тім, що якою б кількістю емпіричних шкал не вимірювався соціальний світ, зрозуміло, що в людському суспільстві соціального немає і не може бути без людини, а отже, і без її пристрастей, переживань, уявлень, емоцій, волі, тобто без усього того, що прийнято називати психікою (Слюсаревський, 2018а).

Щоб заповнити означену прогалину, в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України здійснюється фундаментальне наукове дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» (2020–2011 рр.). Основні завдання, що визначатимуть її результати, такі:

- 1) встановлення науково-методичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування;
- 2) вироблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення прогнозування соціальних процесів;
- 3) обґрунтування системи психологічних принципів розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування;
- 4) визначення основних напрямів застосування психологічних підходів до прогнозування соціальних процесів.

Окреслені завдання, як і очікувані результати, мають стати науково-методичним базисом психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності, що зумовлено не лише потребами розвитку соціально-психологічної науки, а й суспільним запитом на розширення сфери її впливу на розвиток суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не буде перебільшенням, якщо зазначимо, що Інститут соціальної та політичної психології посідає унікальне місце в системі установ Національної академії педагогічних наук України як єдина в країні і на всьому пострадянському просторі наукова установа такого профілю. За чверть сторіччя, з моменту його заснування, науковцями Інституту здійснено чимало фундаментальних та прикладних досліджень у галузях, що відповідають його назві (ІСПП НАПН України. Офіційний сайт).

Власне, цей доробок є вагомим емпіричним ресурсом для аналізу, узагальнення та вироблення теоретичного і методологічного базису соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування в Україні.

Разом з цим, не применшуючи значущість та важливість осмислення наукового доробку, напрацьованого науковцями Інституту, в межах пропонованого дослідження як путівник взято роботу незмінного керманіча ІСПП НАПН України М. Слюсаревського «Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці» (Слюсаревський, 2019). Крокуючи окресленими в названій роботі шляхами, а також враховуючи власний досвід роботи в межах кількох завершених фундаментальних наукових досліджень, як-от: «Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення» (2017–2019), «Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення» (2013–2016), що виконувались у лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень; а також «Особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін» (2011–2015), що виконувалась у лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів тощо, намагатимемося представити свої міркування щодо прогностичного потенціалу соціально-психологічних досліджень, а також окреслити перспективи переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування, що, власне, визначає мету пропонованої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на окреслені на початку роботи завдання фундаментального наукового дослідження, що виконується в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України, при визначенні науково-методичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування вважаємо правомірним виходити безпосередньо з *визначення предмета соціально-психологічної науки*. За основу останнього взято визначення, запропоноване М. Слюсаревським, а саме: «Предметом соціально-психологічної науки правомірно вважати індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки» (Слюсаревський, 2019, с. 33).

Наведене визначення дає змогу задати основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Грунтуватимемося на тому, що соціальна психологія позиціонує себе як психологічна наука про соціальне, тобто про його внутрішній (психічний) зміст у всьому багатоманітті витоків і проявів. Відповідно, предмет соціальної психології охоплює «...все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки «намацує» в цій царині, – від парадокса Лап'єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого» (Слюсаревський, 2019, с. 29). Таким чином, категоріальний каркас, змістовий обсяг і напрями соціально-психологічного теоретизування, у тому числі у сфері соціальної прогностики, можуть бути задані категоріями, з одного боку, свідомого і несвідомого, з другого – індивідуального і надіндивідуального (Слюсаревський, 2019, с. 71).

Координата «свідоме – несвідоме» характеризує вертикальний зріз психічного, його рівневу будову. Це означає, що рівні свідомого і несвідомого оприявлені як в індивідуальних, так і в надіндивідуальних формах соціально-психологічної реальності, хоч і в різних співвідношеннях. Натомість координата «індивідуальне – надіндивідуальне» відображає горизонтальний зріз психічного. Іншими словами, його індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють деякий континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у відношеннях частини і цілого (Слюсаревський, 2019, с. 54-55).

Отже, зміст *першого теоретичного положення*, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності, ґрунтується на визначенні предмета соціальної психології та стосується соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ.

Останній визначається змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування. У свою чергу, цим положенням задається також і *перший принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування*, який впливає з визначення предмета соціальної психології і який потребує уваги під час прогнозування соціальних процесів.

Рис. 1. Змістові координати методологічного простору соціально-психологічного теоретизування (за М. Слюсаревським)

Ідеться про *принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки*, що виходить з ідеї рівноваги, рівноцінності та рівноправності між цілим і частковим, загальним і одиничним, тобто онтологічної рівноваги єдності і множинності, індивідуального і загального. У контексті соціально-психологічної науки можна погодитися з думкою М. Слюсаревського про те, що індивід не завжди «діє як цілісність або, навпаки, як частина цілого. Насправді він суб'єктивно діє як цілісність тоді, коли він позиціонує та відтворює свою автономність, окремішність. В інших випадках він може діяти (якоюсь однією стороною своєї психіки) як частина іншої цілісності – групи, спільноти» (Слюсаревський, 2019, с. 56). До того ж слід взяти до уваги, що «...відтоді як індивідуальне виділилося з надіндивідуального (колективного), воно перебуває з ним у глибокій суперечності. І розкрити всю глибину наявної суперечності, а також можливості її певного згладжування, локалізованого вирішення становить одне з найважливіших завдань соціальної психології» (Слюсаревський, 2019, с. 57).

Наступне теоретичне положення, що стосується проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування та впливає з визначення предмета соціальної психології, пов'язане з питанням пізнання та опанування індивідуальних та надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Перспективною для соціально-психологічного способу вирішення означеного питання в річищі соціального прогнозування видається концепція соціально-психологічного мислення. Під соціально-психологічним, нагадаємо, М. Слюсаревський пропонує розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності, що дає змогу охопити в єдиному теоретико-методологічному дискурсі розмаїття всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії (Слюсаревський, 2019, с. 91; Слюсаревський, 2018b).

Аргументом на користь оперування названою концепцією в контексті прогнозування соціальних процесів є думка, що «...соціальна психологія може й повинна активно залучати не лише дані, отримані під час лабораторних експериментів та польових обстежень більших чи менших вибіркового сукупностей респондентів, а й численні елементи психологічного знання, що містяться в досвіді психотерапії, повсякденних уявленнях людей, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Таке знання потрібно правильно вичленовувати й оформлювати у вигляді наукових законів, закономірностей та закономірностей» (Слюсаревський, 2019, с. 49).

Отже, зміст *другого теоретичного положення*, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та

предметно-практичної діяльності, стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів, зокрема його оприявлення в різних формах соціально-психологічного мислення. Цим же положенням задається також і *другий принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування*, а саме: *принцип історико-культурної контекстуальності*, що в процесі опрацювання відповідного матеріалу вимагає, по-перше, виявити в суспільному розвитку саме ту проблематику, що має соціально-психологічний зміст, по-друге, встановити її зв'язок чи відповідність щодо конкретного соціально-історичного періоду часу і, по-третє, визначити специфіку національно-культурного контексту, що відображає своєрідність суспільного розвитку.

Наведені теоретичні положення та похідні від них принципи не є вичерпними, але вони можуть бути початковими для подальшого аналізу психологічних підходів до здійснення прогнозування соціальних процесів. Власне, з цією метою пропонуємо розглянути три теоретичні моделі, що є прикладом застосування соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування, а саме: теоретичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (М. Слюсаревський), синтетичну модель «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), багатофакторну модель соціальної кризи (О. Суший).

Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу М. Слюсаревського, як випливає з її назви, є спробою співвіднесення траєкторій розвитку суспільного життя і соціальної психології. Згідно з моделлю, у межах культурно-історичного циклу соціально-психологічні проблеми актуалізуються, з одного боку, за вектором суб'єкта (від загального до окремого, часткового, одиничного) на макро-, мезо- та мікрорівнях, тобто стосуються суб'єктних інтенцій суспільства як динамічної системи великих груп і спільнот, далі – груп у традиційному розумінні (малої та середньої) і, зрештою, є специфічними для індивіда та особистості. З другого боку, за вектором діяльності, у процесі якої послідовно змінюють одна одну певні стадії, що були визначені В. Роменцем як структура вчинку: ситуація – мотивація – дія – післядія (Слюсаревський, 2019, с. 106-107). Суміщення обох векторів дає змогу співвіднести траєкторії розвитку суспільного життя і соціально-психологічної проблематики, що актуалізується на конкретному рівні в конкретний проміжок часу.

Індивід	3а	3б	3в	3г
Група (мала, середня)	2а	2б	2в	2г
Суспільство	1а	1б	1в	1г
	Умови (ситуація) діяльності	Мотивація діяльності (цілепокладання)	Організація і перебіг діяльності	Рефлексія, подальше проекування діяльності

Рис. 2. Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (за М. Слюсаревським)

Прогностичний потенціал моделі М. Слюсаревського задається поступальним рухом *знизу вгору і зліва направо*. Найпершу нижню «клітинку» (1а) в моделі утворює макросоціальна проблематика, що стосується умов, у яких функціонує суспільство, тобто йдеться про соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму в цілому і водночас

про ступінь його соціально-психологічної цілісності, визначеність головних координат його розвитку. Далі, по мірі вирішення проблем цього рівня, більшої актуальності набуватимуть проблеми, які можна розмістити в інших сусідніх клітинках (1б, 2а, 2б, 3а тощо). У кінцевому підсумку, найактуальнішими, на думку М. Слюсаревського, стануть проблеми післядії особистісного рівня (3г) – усвідомлення людьми індивідуальної відповідальності за все, що відбувається, осмислення ними сенсу і наслідків своєї діяльності, спокутування можливих провин – вільних чи невільних, співвіднесення свого життєвого шляху з імперативами суспільного поступу і з ідеалами автентичності людського буття, що зумовить перехід суспільства в цілому до нового культурно-історичного циклу (Слюсаревський, 2019, с. 108-110).

Слід зазначити, що описана модель, акцентуючи увагу на актуалізації соціально-психологічної проблематики в межах культурно-історичного циклу, у самій своїй суті є відображенням лінійного процесу соціальних змін, адже передбачає послідовний перехід від одного рівня в розв'язанні проблем до наступного. Однак у сучасному світі за допомогою понять рівноваги, стабільності та лінійної прогнозованості практично неможливо збагнути та пояснити динаміку соціальних змін, що потребує іншого концептуального ракурсу аналізу суспільно-історичного розвитку як процесу нелінійного.

Спробу втілення альтернативного підходу розглянемо на прикладі *синтетичної моделі «універсального епохального циклу» Е. Афоніна (2002)*. Згідно з гіпотезою, один епохальний цикл історії може мати складну структуру, яка охоплює кілька соціальних циклів. Соціальний цикл – певний стан системи, в якому вона може перебувати на будь-якому етапі свого розвитку і який уже був властивий їй у минулому. Кожна сфера соціального життя має свою логіку та ритм розгортання циклів, тому ієрархія циклів постає, так би мовити, у вигляді «матрьошки» – від вищого цивілізаційного через національно-державний до особистісного циклу. Оскільки цикли перебувають у різних фазах, то свідомість фіксує лінійність розвитку. Якщо фази різних циклів частково збігаються, можна говорити про прискорення соціального розвитку

Цикл умовно складається з окремих фаз, кожна з яких описується структурою з чотирьох елементів: 1) «Революція» (п) → 2) «Інволюція» (н) → 3) «Коеволюція» (п) → 4) «Еволюція» (н). У рамках універсального епохального циклу чергуються нормативні періоди (інволюція, еволюція), коли може нагромаджуватися різноманітність форм соціального буття, та перехідні (революція, коеволюція) періоди суспільного розвитку, коли здійснюється відбір систем, які нагромадили достатній внутрішній ресурс для виживання за умов трансформації.

Нормативні періоди суспільного розвитку характеризують стабільність (для статичної природи інволюції) або динамічна рівновага (для динамічної природи еволюції) соціальної норми, яка, відповідно, забезпечує згортання або ускладнення соціальної структури за збереження певної відповідності між ціннісно-нормативною структурою, інтерактивною структурою та структурою інтересів. У соціально-психологічному значенні визначальним для нормативного періоду інволюції стає емоційно-чутливий поведінковий психотип особистості, натомість у нормативному періоді еволюції посилюється предметно-когнітивний компонент у психологічній структурі особистості.

Перехідні періоди характеризують аномія, «розмитість» або суперечливість старої/нової соціальної норми, фрустрація суспільної свідомості, ціннісно-нормативні суперечності. Революцію та коеволюцію як перехідні суспільні стани об'єднує ідея радикальних – психосоціальних та соціально-матеріальних (інституційних) – змін, відрізняє ж їх змістовність суб'єктності. Революція є певним інтегратором результату суспільного розвитку попереднього циклу, зокрема породжує колективістського в самій своїй суті суб'єкта – «Ми», тобто утверджує в суспільстві емоційно-чуттєвий психотип особистості, якому властиві такі якості, як екстраверсія, емоційність, ірраціональність, інтуїтивність, екстернальність, ексекутивність. Контрверзою до цього є період коеволюції, який породжує суб'єктну сутність «Я» і який утверджує в суспільстві раціональний психотип особистості та,

відповідно, характерні для нього якості: інтроверсія, прагматичність, раціональність, сенсорність, інтернальність, інтенційність.

З урахуванням цих умовно-вихідних умов далі на рисунку 3 представлено модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший), яка описує соціальну систему як сукупність системоутворювальних чинників, що визначають її різноманітність, множинність і варіативність у певних просторово-часових координатах або виявляють елементи повторюваності, які підлягають узагальненню та систематизації під час розроблення управлінських моделей та сценаріїв розвитку суспільства (детальніше див.: Суший, 2012). Модель відображає основні компоненти теоретичної моделі «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), зокрема залежності і взаємозумовленості між зовнішніми – соціально-матеріальними (інституційними) – і внутрішніми – психосоціальними – чинниками держави та суспільства, що природно змінюються відповідно до суспільно-історичних періодів (інволюція, еволюція) та перехідних станів (революція, коеволуція).

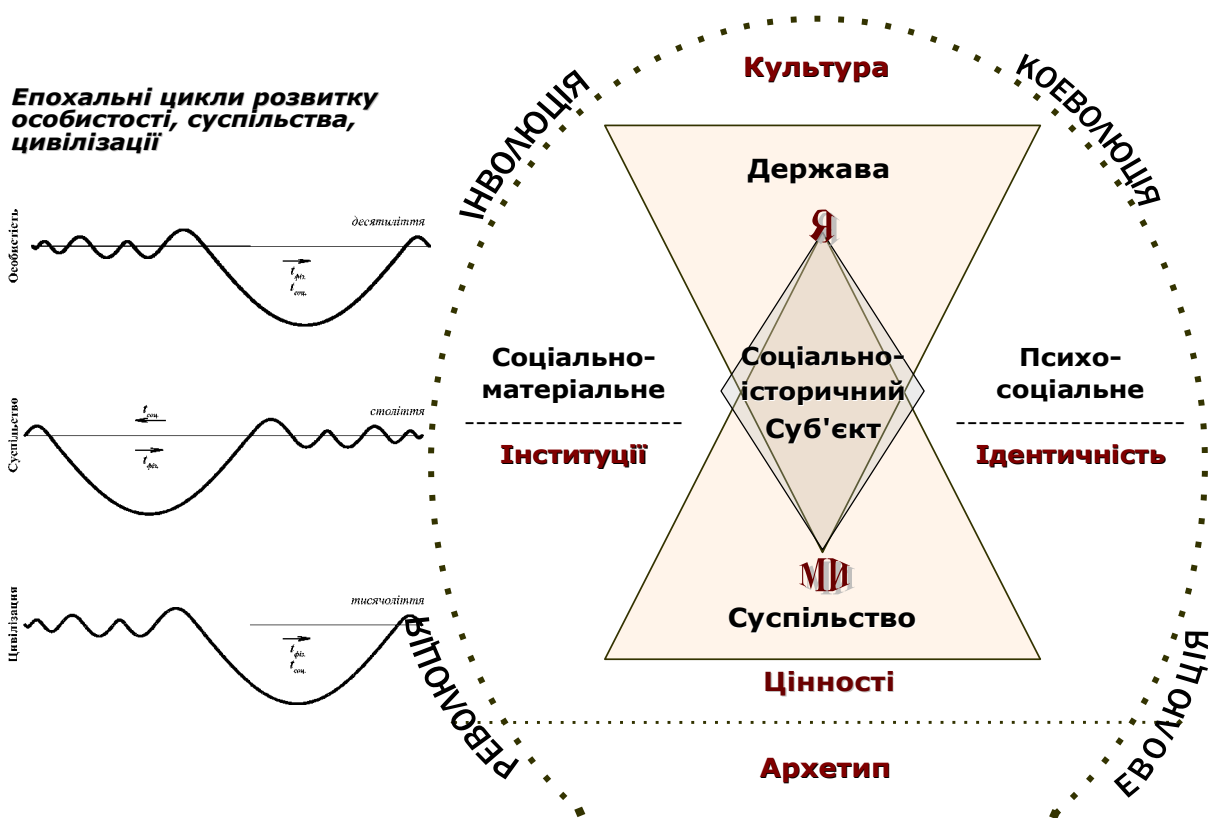

Рис. 3. Епохальні цикли розвитку особистості, суспільства, цивілізації (Е. Афонін) та модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший)

Пізнавальні та прогностичні можливості описаної моделі дають змогу поглибити розуміння закономірностей і тенденцій суспільного розвитку як взаємозалежності інституційних практик та соціокультурних впливів у системі «людина – суспільство – держава». По-перше, згідно з її логікою специфіка суспільного розвитку зумовлена певним домінуючим у суспільстві/цивілізації психосоціальним типом людини з притаманною їй ірраціональною (емоційно-чуттєвою) чи раціональною (логічною) природою психосоціальних властивостей, які, власне, й визначають характер діяльності та поведінки суспільного/цивілізаційного суб'єкта. Цей історичний суб'єкт виявляє різні (матеріалістичні чи духовні) засади єднання (інтеграції) соціального світу як результату загальноісторичного розвитку відносин між людиною, суспільством та державою і водночас постає як «винуватець» певної інституційної даності (унормованих практик). Відповідно, по-друге,

трансформаційні процеси в представленій моделі не просто відтворюються як перехід від одного нормативного стану до іншого, а як перехід, що може відбутися за умови зміни системоутворювального – психосоціального (суб'єктного) чи соціально-матеріального (інституційного) – чинника життєдіяльності суспільства. Розроблений комплекс психодіагностичних методик – кількісного та якісного аналізу соціетальних властивостей, станів і процесів – дає змогу діагностувати та здійснювати моніторинг складної, нелінійної динаміки на рівні суспільно-трансформаційних процесів у цілому. Однак такий суспільно-трансформаційний рух може мати надзвичайно зтяжний характер унаслідок внутрішніх інверсійних процесів або ж узагалі тупцювати на місці, якщо потрапить у пастку самопоглинаючої соціетальної кризи.

Багатофакторна модель соціетальної кризи (О. Суший), представлена далі, є спробою відтворення аналітичної проєкції соціетальної кризи в Україні (Суший, 2019). Наш час називають ерою криз: кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід'ємною складовою сучасного світу, який пристосовується до існування в кризових умовах. І цей стан усе більше поглиблюється, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому точніше буде сказати, що ми існуємо в добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз у «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо нині в Україні. По суті, маємо справу одразу з кількома кризами на всіх рівнях соціального простору (мікро-, мезо- і макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були зумовлені причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

У багатофакторній моделі соціетальної кризи (рис. 4) відображено системи координат, що оприявнюють відповідні зрізи соціетальної кризи, а саме: системні координати, уявлені кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, культурної); структурні координати, полюси якої утворюють криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей; темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України; соціально-психологічні координати, що дає змогу розглянути проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення). Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретну сторону соціетальної кризи, яка може бути розглянута як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її сторонами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість (ефект синергії). У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Припускаємо, що за своїми параметрами – системою позитивних (консолідаційних) і негативних (деконсолідаційних) значень, просторово-часових і системно-структурних елементів – запропонована аналітична конструкція соціетальної кризи наближена до своїх аналогів у точних науках (наприклад, у картографії), тобто забезпечує фрейми прив'язки цих даних до відповідних систем координат, що дає змогу узгоджувати їх з іншими даними, здійснювати з максимально високою точністю їх проєкцію, а також широкопрофільну діагностику та експертизу в реальному часі та конкретному місці. Відповідно, щодо означених систем координат з'являється можливість не лише розробляти дорожню карту антикризового управління з метою національного єднання і консолідації українського суспільства в цілому та мінімізації конфронтаційних проявів зокрема, а й прогнозувати перебіг відповідних процесів, враховуючи їхню соціально-психологічну складову.

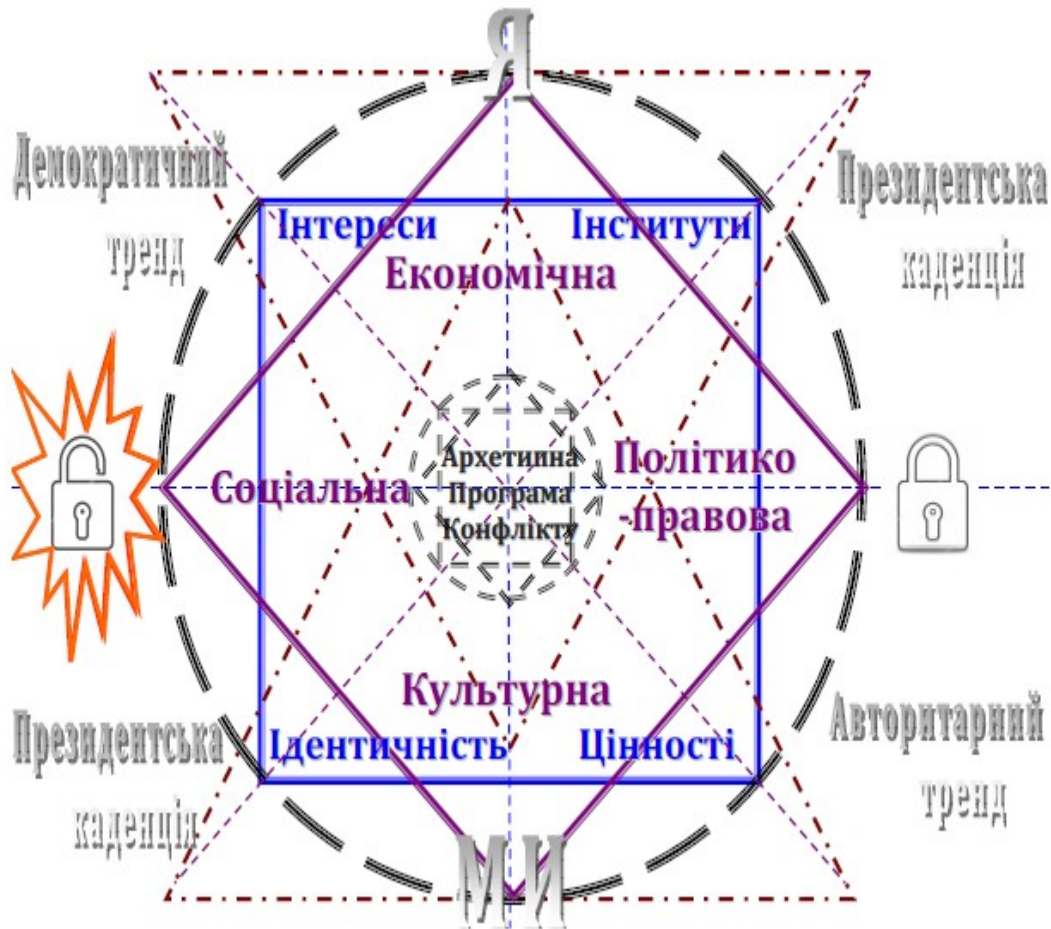

Рис. 4. Багатофакторна модель соціетальної кризи (О. Суший)

Огляд представлених моделей наводить на думку, що чим вищий, точніше «крупніший», рівень теоретичного узагальнення проблем суспільного розвитку на конкретному відрізку соціально-історичного часу, тим менш значущим може видаватися завдання як розроблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення соціального прогнозування, так і розроблення психологічно обґрунтованих стратегій та технологій антикризового управління, що характеризує здатність державно-управлінського корпусу до перспективного бачення та стратегічного мислення. Саме тому наостанок висловимо декілька міркувань щодо трактування проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування як предметно-практичної діяльності, зокрема щодо можливостей і меж застосування психологічних підходів у соціальному прогнозуванні.

По-перше, на нашу думку, самі соціальні та політичні психологи не дуже переконані в прогностичному потенціалі результатів соціально-психологічних досліджень, які вони здійснюють. Підтвердження цієї думки можна знайти в навчальному підручнику «Основи соціальної психології» (2018), де зазначено, що «...попри безперечну важливість соціальних настановлень, ціннісних орієнтацій та інших диспозицій як внутрішніх регуляторів соціальної поведінки індивідів і груп, на їх основі далеко не завжди можна передбачити цю поведінку, особливо коли суб'єкт потрапляє в нові, несподівані, незвичні для нього умови. Максимальні величини статистичних кореляцій між показниками, що характеризують вираженість тих чи тих диспозицій, і поведінкою в нових ситуаціях не перевищують 0,30. Тобто менш ніж у третині випадків можна сказати, як у новій ситуації поведеться людина, навіть якщо ми маємо найповнішу інформацію про її ціннісні орієнтації та соціальні настановлення». Однак можна погодитися з контраргументом, який наводиться далі і яким стверджується, що значення кореляції, що дорівнює 0,30, хоч і залишає поза увагою

величезну кількість варіантів людської поведінки, ще не свідчить про її неістотність з прогностичного погляду. Адже «...люди, як відомо, не завжди діють в абсолютно нових умовах – частіше їхнє життя складається із черуги доволі одноманітних, повторюваних ситуацій» (Слюсаревський, 2018а, с. 115-116). Інакше кажучи, соціальна поведінка може бути як ситуаційно специфічною, так і залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватись від одного типу до іншого (Слюсаревський, 2019, с. 199). Відповідно, «налаштування» соціально-психологічного фокусу в соціальному прогнозуванні потребує врахування як внутрішніх регуляторів, так і ситуаційно-середовищних детермінант соціальної поведінки індивідів і груп, а також особливостей їхньої динаміки.

Також, по-друге, обґрунтовуючи науково-методичні засади соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування, слід зважати на те, що прогноз може виконувати як попереджувальну, так і мотиваційну функцію. З давніх часів відомий суто людський механізм, який Р. Мертон назвав «самореалізованим пророцтвом» (self-fulfilling prophesy) (Merton, 1948). Ідеться про те, що індивід або плем'я під сугестивним тиском передбачення несвідомо провокує очікувані події, навіть вельми несприятливі для себе. Наприклад, з етнографічної літератури відомі випадки, коли прокляття шамана призводило до смерті молодої здорової людини. Не є секретом вплив прогнозів і на перебіг масштабних історичних подій (наприклад, учення про всесвітню пролетарську революцію). Як справедливо зазначає А. Назаретян, подібними епізодами рясніє і наш час. Це не тільки релігійно-містичні або езотеричні проєкти, а й теорії, представлені в науковій формі (Назаретян, 2011, с. 197). Інакше кажучи, попереджувальний прогноз, окреслюючи можливі негативні наслідки очікуваного майбутнього, змушує шукати альтернативні шляхи чи компромісні рішення щодо запобігання йому. Так само мотиваційний прогноз може стати рушієм (часом несвідомим) для реалізації заданого (бажаного, уявного) проєкту майбутнього (як позитивного, так і негативного).

Отже, по-третє, потрібен альтернативний алгоритм прогнозування, що враховуватиме мотиваційну та попереджувальну функції в прогнозуванні соціальних процесів і даватиме змогу визначати бажаний (або небажаний) майбутній стан системи/об'єкта та обирати способи досягнення (чи уникнення досягнення) цього стану.

Зазвичай прогностичний алгоритм складається з осягнення минулого через фокус теперішнього і теперішнього як результату минулого розвитку. На підставі цього майбутнє сприймається як проєкція реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють у сучасності, на наступному шаблі розвитку суспільства. Ідеться про екстраполяцію тенденцій – підхід, який не завжди спрацьовує там, де минуле, визначаючи теперішнє, аж ніяк не сприяє досягненню бажаного майбутнього. Як, наприклад, у випадку України, яка у своїй історії не мала тривалого досвіду ані державного, ані національного будівництва. Вочевидь, у такому випадку доречно використати іншу дослідницьку стратегію, а саме ретродуктивну. За ретродукції (retroduction) пояснення досягається шляхом встановлення реальної засадничої структури або механізму (наприклад, соціально-психологічного), що відповідає за створення закономірності, яка спостерігається. На основі ретродуктивного аналізу в теоретичному поясненні дослідник може переходити від реальних явищ до структурних причин і механізмів, що їх генерують, та, відповідно, робити висновки про неспостережувані сутності й чинники, що враховують спостережувані закономірності (Бейкер, 2014; Blaikie, 2000; Mingers, 2004). Отже, на основі ретродуктивної логіки можна (а) уявляти образ бажаного майбутнього, (б) орієнтуватися на вже відомі приклади, що задаватимуть напрям руху в потрібному напрямі, і на підставі цього (в) розробляти відповідні стратегії з огляду на ті реалії, які вже є.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Значення соціально-психологічних аспектів людської життєдіяльності в соціальному прогнозуванні та соціальному проєктуванні важко переоцінити. Однак їх недооцінювання неминуче призводить до неадекватної оцінки ситуацій з боку осіб, які ухвалюють відповідні рішення і які не здатні передбачити всі можливі наслідки їх ухвалення. Неналежна увага в

прогнозуванні до людського чинника, людських ресурсів і можливостей, а також «закутків» індивідуальної і колективної душі не просто послаблює інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади. Така неувага може становити потенційні ризики та загрози як для безпеки життєдіяльності самих людей, так і для світу, в якому вони живуть.

Розроблення психологічно обґрунтованого соціального прогнозу вимагає врахування як ситуаційних, так і середовищних чинників суспільного розвитку, тобто слід зважати не тільки (і не стільки) на особистісні диспозиції, сформовані на основі попереднього життєвого досвіду, а й на особливості ситуації, в якій перебувають у цей момент люди, та відповідний (характерний для ситуації) психологічний стан соціальних груп і спільнот. Ретродуктивний підхід у цьому контексті може здатися радше інтуїтивним і творчим, аніж логічним процесом прогнозування, адже творча уява та аналогія використовуються для зворотного міркування – від даних до пояснення, від досвіду в емпіричній площині до можливих структур у реальній площині. Однак саме тут неоціненним матеріалом для соціального прогнозування стають спостережувані соціально-психологічні механізми, тренди, закономірності, сформовані на їх основі моделі, що враховують мотиваційні структури масового (колективного) свідомого і несвідомого. Завдяки цьому з'являється можливість для прогнозування певних бажаних (чи небажаних) результатів, для визначення можливих і потрібних (чи небезпечних) рішень, для оцінки умов, що сприятимуть (чи не сприятимуть) досягненню наміченого.

Список використаних джерел

Афонін, Е. А., Бандурка, О. М., Мартинов, А. Ю. (2002). *Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз)*. Київ: ПарAPAN.

Бейкер, М. Дж. (2014). Выбирая методологию исследования. *Terra economicus*, т. 12, № 4, 137–156.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (ІСПП НАПН України). Офіційний сайт. URL: <https://ispp.org.ua/strategiya-rozvitku/>

Назаретян, А. П. (2011). О прогнозировании в шутку и всерьез. *Историческая психология и социология истории*, т. 4., № 1. Взято из: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/134132/>

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018a). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018b). *Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку*. Кропивницький: Імекс -ЛТД.

Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.

Суший, О. В. (2012). *Психосоціальна культура державного управління*. Київ: Світогляд.

Суший, О. В. (2019). Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 83–109.

Blaikie, N. (2000). *Designing Social Research*. Cambridge: Polity Press.

Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, vol. 8, № 2, pp. 193–210.

Mingers, J. (2004). Re-establishing the real: critical realism and information systems. In: Mingers, J. and Willcocks, L. P. (Eds.), *Social theory and philosophy for information systems* (pp. 372–406). Chichester: John Wiley & Sons.

References

Afonin, E. A., Bandurka, O. M., Martynov, A. Yu. (2002). *Velyka rozтока (hlobalni problemy suchasnosti: sotsialno-istorychnyi analiz)* [The Great Rozтока (modern global problems: socio-historical analysis)]. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)

Baker, M. J. (2014). Vybiryaya metodologiyu issledovaniya [Choosing a research methodology]. *Terra economicus*. vol. 12, № 4, pp. 137–156. (in Russian)

Blaikie, N. (2000). *Designing Social Research*. Cambridge: Polity Press. (in English)

Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine (ISPP NAES of Ukraine). Ofitsiyinii sait. URL: <https://ispp.org.ua/strategiya-rozvitku/> (in Ukrainian)

- Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, vol. 8, № 2, pp. 193–210. (in English)
- Mingers, J. (2004). Re-establishing the real: critical realism and information systems. In J. Mingers and L. P. Willcocks (Eds.), *Social theory and philosophy for information systems* (pp. 372–406). Chichester: John Wiley & Sons. (in English)
- Nazaretyan, A. P. (2011). O prognozirovani v shutku i vseryez [About forecasting jokingly and seriously]. *Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii* [Historical Psychology & Sociology], 4 (1). Retrieved from: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/134132/> (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018a). *Osnovy sotsialnoi psikhologii: pidruchnyk* [Social Psychology: The Basics. Textbook]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018b). *Sotsialno-psykholohichne myslennia: heneza, osnovni formy ta perspektyvy rozvytku* [Socio-psychological thinking: genesis, basic forms and prospects of development]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovoho piznannya: vybrani pratsi* [Unclimbed areas of the psyche: routes of scientific knowledge: selected works.]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2012). *Psykhosotsialna kultura derzhavnoho upravlinnia* [Psychosocial culture of public administration]. Kyiv: Svitohliad. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2019). Natsiietvorchyi protses u koordynatakh sotsiialnoi kryzy v Ukraini [Nation-building process in coordinates of the societal crisis in Ukraine]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psikhologii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 43 (46), 83–109. (in Ukrainian)